

Kalendoriniai papročiai ir žemdirbystės tradicijos Molėtų apylinkėse

Libertas Klimka

Įvadas

Tradicinė gyvensena Lietuvos kaime klostėsi pagal gamtos diktuojamą ritmą, kurį etnokultūroje išreiškia kalendoriniai papročiai. Žemdirbiškojo kalendoriaus taisyklės padėdavo harmonizuoti žmogaus ir gamtos santykius (1). Išskirtinių dienų bei švenčių tradicijos - dvasinė etnokultūros dalis, nepraradusi reikšmės tautinei tapatybei ir šiandien.

Kiekviename Lietuvos regione žemdirbystės papročiai buvo kiek skirtingi: nelygu kokia dirva, žemės ūkio naudmenų rūšys, žemės įdirbimo padargai ir būdai. Čia įtakos galėjo turėti net ir labai tolimas, netgi gentinės bendruomenės sanklodos papročių paveldas. Todėl yra prasminga atskirai tyrinėti kiekvieno krašto etnožiniją, išryškinant specifinius jos bruožus (2). Šiame straipsnyje apibendrinamas Molėtų krašto tradicinių kalendorinių papročių žinojimas; iš esmės tai yra kolektyvinės atminties XX–XXI amžių sandūroje tyrimas. Juo siekiama išryškinti papročių sąsajas su fenologiniais reiškiniais, daugiau dėmesio skiriant etnokultūros semantikai. Šio darbo objektas – vyresniojo amžiaus kaimo žmonių žinios apie tradicinius kalendorinius papročius ir tikėjimus. Jos surinktos lauko tyrimais 1998-2010 m., anketuojant pagal specialų klausimyną (3). Tekste nuorodos į pateiktųjų žinias – laužtiniuose skliaustuose. Kalendoriniai papročiai Molėtų krašte anksčiau nedaug tebuvo tyrinėti.

Prieš aptariant būdingus vietinių žmonių papročius, keletas įvadinių pastabų. Tradicinių kalendorinių švenčių papročiai ir tikėjimai – ši kolektyvinė atmintis - atspindi labai gilią žemdirbiškojo etnosą patirtį. Joje apibendrinti šimtmečiais kaupti gamtos stebėjimai, išryškintos subtilios fenologinių reiškinų sąsajos. Lietuvių kalendoriniuose papročiuose galima išvelgti tiek archajiškojo mėnulio kalendoriaus reliktus, tiek agrarinės magijos elementus iš vėliau susiformavusių sezoninių darbų ciklų. Tai bene svarbiausia etnožinijos dalis, atspindinti gyvensenos pagrindą, įtakojusi ir tautinės kultūros dvasinių reiškinų tapsmą.

Tradicinio kalendoriaus bruožų, kitados buvusių žemdirbystės ir gyvulininkystės taisyklėmis, gana gero išlikimo priežastis – objektyvus jų pobūdis, išreiškiantis dangaus šviesulių periodinio judėjimo įtaką augmenijos ir gyvūnijos bioprocesams. Ypatingas dėmesys čia mėnuliui, kurio atmainas jaučia kiekvienas augalėlis – nuo jų priklauso žemės syvų tekėjimas augalo skaidulomis. Šitai buvo pastebėta tūkstantmetėje žemdirbystės patirtyje ir įtvirtinta tam tikromis taisyklėmis, ilgainiui tapusiomis papročiais (4). Taigi visa tai - ne tik pagarbos duoklė protėvių paveldui, bet ir praktiškai vertingos ūkininkavimo žinios. Atodairos į mėnulio fazę tebepraktikuojamos kai kuriuose pavasario bei rudens darbuose ir šiandien.

Pilnam kalendoriniam ciklui atstatyti surinktos medžiagos aiškiai nepakanka, tačiau atskiri lokaliniai bruožai yra išraiškingi ir saviti, papildantys bendrą lietuvių tradicinio kalendoriaus bei jo raidos suvokimą.

1. Pavasario belaukiant. Apie būsimų metų žemės ūkio darbus kaime pradedama galvoti, vos tik pirmiesiems prabundančios gamtos požymiams pasirodžius. Kokie bus orai ūkio darbams? Ar lietingi, ar sausringi, ir kada kokie? Kokioje dirvoje, kurias kultūras sėti, sodinti? Šie kasmetiniai ūkininko rūpesčiai sprendžiami, atsiklausus senolių išminties apie gamtos reiškinų sąsajas.

Ilgalaikiai orų spėjimai daromi per išskirtines kalendorines datas – šventines dienas. Štai sakoma, - „per Kūčias sniega, - per Joną lis“ [6]. Tačiau tai derlingų metų požymis [17,18,20]. Gražus Kalėdų oras žada ir Jonines saulėtas. O jei „Kalėdos žalios, tai Velykos – baltos“. Per Kalėdas vyraujanti vėjo

kryptis taip pat esanti pranašiška pavasario orams: pietų vėjas žada ankstyvą pavasarį, vakaris – šiltą, žiemų – vėlyvą [10]. Žvaigždėta ir šalta Naujųjų Metų naktis lemianti derlingus metus; užderės aviečių, prinoks riešutų [25]. Saulėta pirmoji metų diena žada sausą vasarą [3]. Per Tris Karalius (sausio 6 d.) diena jau pailgėjanti per gaidžio žingsnį [10]. Tai įdomus palyginimas, savo kilme menantis archajiškus kalendorinius matavimus, kuomet būdavo stebima saulės padėtis horizonte tekos ar laidos metu. Žiemos vidury – šv. Pauliaus atsivertimo diena, sausio 25-oji, tądien barsukas iš olos išlenda apsidairyti. Jei pamato savo šešėlį, gulasi ant to paties šono - pavasaris dar negreit ateis [7,28]. O obelis vis tik reiktų papurtyti [7], gana joms žiemos sąstingyje snūduriuoti. Dar manoma, kad bendras sausio pobūdis atitinkas liepos orus [7,25].

Vasario pradžioje – reikšminga Grabnyčių diena, kada bažnyčioje šventinamos žvakės. Liaudiški tikėjimai jas laiko patikima apsauga nuo perkūno įtrenkimo. Statant namą, pirmo vainiko sunėrime įdedamas trupinėlis „grabnyčios“ [6]. O orai taip prognozuojami: „Jei vasarį per balas klamposi, tai ir balandį žiema nesitrauks [7]. Užgavėnių giedra diena žadanti sausą pavasarį [19].

Ypatingai etnožiniroje sureikšmintą pirmojo pavasario kalendorinio mėnesio – kovo – pradžia. Sakoma, jei kovo 1-oji diena graži, bus gražus ir pavasaris. Kovo 2-oji diena rodanti vasaros orus, 3-oji – rudens [6,8,18,21,22,23]. Šis spėjimas – neabejotinai iš amžių glūdumos, kai metų pradžia būdavo laikomas pavasaris. Ir net savo metus žmogus taip skaičiuodavo: „va, ir sulaukiau dar vieno pavasario“ [22]. Gražaus pavasario labai geras ženklas – per šv. Velykas užkukavusi gegutė [23]. Dar sakydavo, koks oras per Didžiojo ketvirtadienio vidurdienį, tokia bus ir vasara [24]. O jeigu šv. Velykų rytą teka skaisti saulė, tai ir visi metai bus geri. Teką ji linksmi, sakoma, net šokdama [2,7]. Svarbi ir vėjo kryptis velykrytį: jei pučia šiaurys, vasara bus šalta, jei vakaris – lietinga, o pietys žada šiltą vasarą [6,25]. Margučius molėtiškiai dažydavo susigulėjusiu šieniu – sinkliais, taip pat svogūnų lukštais [6].

Fenologinis pavasario pradžios požymis, - kai gaidys iš balutės, o arklys iš kanopa įmintos duobutės gali atsigerti [17]. Tada netrukus ir šalpusniai pražysta [10,20]. Pavasario pradžią paskelbianči pirmoji perkūnija. Ji nubudina gamtą, supurto žemę [19], apvaisina ją [10], pašalą išvaro [28]. Tada greit viskas pradės augti ir žaliuoti [14]. Tada ir ant žemės jau galima prisėsti [19]. Žemdirbys iš džiaugsmo netgi pabučiuodavo žemę [23]. Ankstyvas griautinis, kai nugriaudėdavo esant ledui ant ežerų ar sniego miške, lemia šaltą vasarą, blogus, nederlingus metus [6,11,12,15,20,24]. Negerai, ir jeigu žaibas trenkia į nesusprogusių medžių šakas [3]. O nugara per darbymetį neskaudės, jei po pirmojo griautinio persiversi per galvą - „kulia“ [17]. Ir dar svarbu pastebėti, iš kurios pusės pirmą kartą sugriaudžia. Iš to galima nuspėti vasaros pobūdį. Jei pirmasis griautinis iš vakarų – vasaros orai bus lietingi, iš pietų – karšti, sausi; iš šiaurės – šalti [9,15,19,20,25]. O po antro griautinio pradeda dygti žolė [28]. Apskritai toks perkūnijos sureikšminimas – baltiškiosios mitologemos reliktas. Dievaičiui Perkūnui kitados priskirtos funkcijos - gamtos valdymas šiltuoju pusmečiu.

Būsimos vasaros orų gamtinis požymis toks: jei eglė „šiškos“ aukštai, vasara bus drėgna; jei jų daugiau ant žemutinių šakų – sausa [25]. Beržų sula gausiai teka prieš lietingą vasarą [28]. Taip pat reiktų stebėti, kas pirmiau išsprogs – berželiai ar alksniai. Jei pirma berželiai – tai vasara bus šilta ir sausa, jei alksniai – lietumis vis laistys [6].

Pavasario žingsnius žymi paukščių parskridimas. Vieversys sugrįžta pirmasis; jo laukdavo per Motiejų, vasario 24 d.[10]. O jo giesmelę dažniausiai galima išgirsti per Kazimierines, kovo 4 d.; jei paukštelis atskridavo anksčiau, manyta, kad dar bus pūgų ir šalčio [6]. Po Kazimierinių jau parskrenda ir visa keturiasdešimtis paukščių [7]. Pempės žmonės laukdavo šv. Juozapo dieną, kovo 19-ąją [6,10]. O busilas parskrenda kovo 25 d., per „Blovieščius“, Apreiškimą Švč. Mergelei Marijai [6]. Kartu ir kielę po sparnu atsinešdamas [8,10]. Kielei prie sodybos pasirodžius, jau galima arti dirvoną [9]. O mielosios kregždutės parskrenda visai atšilus, ievoms sužaliavus [6,22].

2. Pavasarinė sėja ir daržų sodinimas. Artojas dirvą vagoti pradėdavo dar prieš Jurgines, - kai žemės grumstas tampa birus, nei per sausas, nei per šlapias [7]. Jurginės, balandžio 23-ioji - labai svarbi pavasario data. Tada išgenami iš tvartų galvijai [7,8]. Sakoma, „šv. Jurgis atidaro tvartus ir išgena aveles į Sekmines, piemenų šventę“ [11].

Pavasariinių ūkio darbų eiliškumą pagrindinai diktudavo mėnulis. Javus ūkininkai stengdavosi pasėti prieš pilnatį [6], nes „auga mėnulis, auga ir javai“ [5,9]. O dar dažniau sėdavo pilnatyje, - tada gerai byra duonai [2], varpos pilnos [4]. Tačiau miežių sėjai labiau tinka jaunas mėnulis [3,11,12]; avižas taip pat galima šioje fazėje sėti [24]. Išbėrus grūdus į dirvą prie jauno mėnulio, pasėlius labai puola žvirbliai. Kad juos atgrasius, sakydavo, sėklą reikia pamaišyti taukine [4]. Fenologinis javų sėjos „palydovas“ – ievų žydėjimas [11]. Šiam svarbių svarbiausiam žemdirbio darbui reikia šiaurės vėjo, tai pasėlius mažiau kenkėjai ir ligos puls [1,25]. Ir parinkti tą savaitės dieną, kurios pavadinime nėra „r“ raidės [10]. Šis tikėjimas – akivaizdi similitinė atodaira, kai net tos pačios raidės buvimas laikomas reikšmingu. Gerai, jei sėjos metu dangus būtų debesuotas – grūdas bus „pilnas“ [8]. Ir dar viena šio darbo atodaira: kas pirmesnis iš kaimynų išeis į laukus, to ir derlius tais metais bus geresnis [4]. Po šv.Velykų šeštasis sekmadienis – Šeštinis; tada „trys kryžias dienas, kai negerai sėt linus, miežius, sodint bulves ir kita, kas gali susikrižavot“ [15].

Daržų sodinimo rūpesčiuose ir dabar neapsieinama be dėmesio mėnuliui. Jo fazių ketvirčius molėtiškiai vadindavo kvodromis ar kvadromis, o jos tokios: jauns, pjautuvas, pilnas, dilčia, sens, senagalys. Tarpai tarp kvodrų – apyvertai, padaužos [6,7,10]. O kai mėnulio danguje nematyti, tai – tuštuma, dykuma [24]. Šiame krašte kartais skirtingai nuo astronomų naudojamo jaunaties termino, taip pavadinama ir pirmojo ketvirčio fazė, kai vakaro žaroje pasirodo plonas mėnulio pjautuviukas. Taigi, nustatant papročiu nurodomą laiką, galima kelerių parų paklaida.

Bendra ūkinių darbų derinimo su mėnulio faze taisyklė yra tokia: kas auga virš žemės, turi būti sodinama ir sėjama jauname, kas po žeme – delčioje [1,6,13,19,20,23]. O konkrečiau: „taigi priešpilny kas unt žemes – agurkai, žirniai, pupelas; pilnaty – krapus, petražoles, mėtas ir kitas macnuma žolas; delčioj – visas, katrų vaisius pa žemi – burokėliai, ridiseliai, morkvas, bulbas“ [27]. Visas lapines daržoves – per jauną, o svogūnus – per pilnatį [7,21]. Štai kopūstai: jų „rasoda“ sėjama priešpilnyje ir dar – „porinė“ dieną [9]. O į lysves persodinti kopūstų daigus patartina pilnatyje [8]. Burokus, morkas, agurkus į lysvę diegti gerai ir per pilnatį [11,17]. Pomidorus patariama sėti per jauną [25], o jų daigus laukan nešti - kai rugiai žydi [8]. Jei agurkai bus pasodinti porinėmis savaitės dienomis, jie gausiau žydės ir geriau mezgs [19]. O jų sodinimo tikras metas - kai varlės pradeda kurkti [19]. Žirnius sėjant, reikia žiemo vėjo, o ir sėti prieš vėją, tai nekirmys [6]. Kad gėlės gražiai žydėtų, moterys jas persodina jaunam mėnuliui esant [17].

Kai kuriuos daržų sodinimo darbus šeiminkės stengdavosi priderinti konkrečioms kalendorinėms datoms. Štai svogūnus sodindavo per Stasines, gegužės 8 d. Tačiau blogas laikas svogūnams, kai dangaus skliaute abu šviesuliai kartu. - saulei nenusileidus jau mėnulis patekėjęs [1,3,10,14,16]. Tada svogūnai išaugs į žyduolius [8,12,15,17]. O ir tuokart pasodinti ridikai labai kirmija [13].

Ypatinga atida būdavo skiriama bulviasodžiui. Kai žydi obelys – pats tas metas [8]. Žinoma, čia svarbi ir mėnulio fazė; geriausias laikas – per delčią [7]. Dar gerai, kad debesys kamuoliniai būtų, „susispietę krūmais“, - keruose bus po daug ir didelių bulvių [1,3,11,25]. Šiaurinis vėjas per bulvių sodinimą neturėtų pūsti, antraip jos blogai augs [8], bus neskanios [5]. Dirvonus plėšti tinkamiausias laikas – mėnulio delčia, - mažiau piktžolių priželia [7].

3. Vasaros orų spėjimai ir darbai. Vasara prasidedanti su pirmaisiais pivenijų (bijūnų) žiedais [28]. Vasariniams ūkio darbams reikia itin gero oro. Tad jo permainų požymiai gamtoje būdavo kuo atidžiausiai sekami, perpasakojami jaunajai kartai. Labai tikslus orų permainos ženklas - šviesus ratas apie mėnulį, kuris vadinamas drigne [23]. Aiškinama taip: „Jei drignis toli nuo mėnulio – dargana bus už trijų dienų, jei arti – tuoj lietus“ [8, 9,10,19]. Apskritai, jei mėnulis „brenda per miglą“, bus blogas oras, lis [6]. Ir mėnulio fazė vasaros krituliams reikšminga: pastebėta, kad „ant jauno nepalijus“, lietaus nebus iki ciklo galo [27]. Iš vaivorykštės spalvų pločio taip pat spėdavo artimiausių dienų orus: jei mėlyna platesnė už kitas – laukia lietingas metas [20]. Kol ši laumės juosta danguje, vaikams drausta maudytis, - kažkokios antgamtinės jėgos gali įtraukti vandenin [8]. O štai viename kaime buvo pieva dviejų bandokelių sankryžoje; tai ją nupjovus, būtinai pradėdavo lyti. Kaimynai todėl per karščius ir prašydavę pievos šeimininką „pagadinti pagadą“ [4].

Griaustinio vasarą labai bijota; jo sukelti gaisrai praeityje yra nusiaubę ne vieną kaimą ar sodybą. Dar ir mūsų dienomis nelabai pasitikima perkūnsargiu, naudojami taip pat tradiciniai apsaugos būdai. Namus nuo nelaimės derėtų pašventinti per kiekvienas Velykas [27]. Už šventųjų paveikslų reikėtų saugoti šv. Agotos duonos [3,18,27], Kūčių „plotkelę“ [2,17], velykinę verbą [3], šermukšnio šakelę [25], per Žolinę pašventintą puokštelę [15,17,22]. Tarplangius papuošdavo „kryželiu“ sudėstytais pašventintais žolynais [28]. Kylant juodam audros debesiai, žmonės uždarydavo visus langus ir duris [15], net ir langines užverdavo [8], užkišdavo „juškas“ [8,16,20,27], trobos kampuose kabindavo šventintų žolynų [22], trobą pasmilkydavo verba [9,19]. Apsaugai ant palangės statydavo uždegtą „grabnyčią“ [6,22,23,25], dėdavo pašventintų lazdynų šakelių [5]. Moterys užsirišdavo skareles [14], uždengdavo veidrodžius [27], atversdavo šventą knygą [19], vaikus suklupe, liepdavo poteriauti [8]. Grėsmingą debesį peržegno davo [5], arba net su verba aplink trobą apeidavo [24]. Ir kiti tradiciniai apsaugos nuo žaibo būdai turi aiškią mitologinę potekstę. Ramiau gyventi, jeigu sodyboje yra gandrulizdis – tada perkūnas neįtrenks [1,7]. Gamtoje audrai užklupus, slėptis reikia po lazdynu: „lazdynan nigdi netrunkia“ [8], taip kitados ir Švč. Mergelė Marija dariusi [7,16,23]. O gaisrui ištikus, kaimą gelbstinti šv. Agotos duona. Degantį namą tris kartus apibėgus ir ugnin įmetus šventos duonos kriaukštelį, gaisras nebesiplės [5].

Sekminės - pirmoji vasaros šventė, daug džiaugsmo kitados atnešdavusi piemenėliams [11]. Vasarvidžiu laikomos Joninės. Vaikams sakydavo, kad taryt saulė tekėdama džiugiai šokinėja [2,25], ar bent triskart šokteli aukštyn [7], dangumi ridinėjasi [25]. Iki tos svarbios datos, sulaukus jauno mėnulio, reiktų pasirinkti „pamačlyvų“ vaistažolių [8,16,17,18,25]. Pats tas metas - išeiti į pievas ryte, rasai krintant [18], rinkti žolynus iki vidurdienio [1,13]. Ir vantų laikas pasiruošti, - koks aukštaitis nemėgsta pasikaitinti ir jėgas atgauti pirtelėje. Geriausios „untos“ – beržinės, surištos jaunam mėnuliui esant [15].

Joninių šventės tradicija šiame krašte buvo beišnykstanti, senosios apeigos teišliko aidu - rytmečio rasos savybių sureikšminimu ir tikėjimu raganų burtais. Labai poetiškas pasakymas, kad „rasa atsiranda iš našlaitėlas ašarėlių, kurias praradojo inšvaryta iš namų; ji dūšią gydo...“ [16]. Joninių rasa pavadinama ir saulės ašaromis [2,7], ir jos karoliais [25]. Merginos veidą prieš miegą perbraukdavo rankšluosčiu, suvilgytu rasa, - gal naktį būsimasis prisikapnuos [10]. Viena kitai patardavo: „nuprausk su rasa burnų, tai būsi balta“ [28]. Tvirtai tikima, kad vidurvasario rasa ypatinga: ji gydanti visokias odos opas; ja tepdavo spuogus, dedervines [1,7,10,15]. Sakoma, vaikščioti prieš aušrą po rasą labai sveika sąnariams [23,24,27]. Niežų galima atsikratyti, pasivoliojus ryte geltonų gėlyčių pievoje [28]. Rasa žmonės taip pat gydydavosi suskirdusias rankas [15], akis bei nugarą [7]. O karpų esą galima atsikratyti tokiu būdu: užrišti siūlą tiek mazgelių, kiek jų yra ant rankų. Ir tą siūlą reikia užkasti tokioje vietoje, kur nuo namo stogo nubėga vanduo; kasant skaičiuoti: „ne viena, ne dvi, ne trys...“. Tada neatsisukant nueiti šalin [23].

Piemenukai žinodavo, kad trumpiausias šešėlis yra vidurdienį. Jei savo šešėlį peržengia - gyvulius laikas varyti namo pietų melžimui [11,15,22]. Taigi šešėlis turi būti maždaug lygus aukščiui [24] arba trims pėdoms [3]. Vakare pargindavo, „kai saulė per kačiargą“ [9,20,21]. „Viena valunda – viena kačiarga“ [17]. Kitur kuolą kur palaukėje turėdavo įsikalę šešėliui stebėti [5,23,25]. Praversdavo tam matavimui ir įbestas piemens botagas [27]. Dar saulės aukštį „pamatuodavo“ sprindžiais ir sieksniais [14,16]. Būdavo įsidėmimos saulės tekos ir laidos per didžiąsias metų šventes vietos. Tai mūsų laikus nuotropomis pasiekusios vadinamosios azimutinės astronomijos, kai datos būdavo matuojamos pagal šviesulio laidą ar teką horizonte, žinios. Jokios praktinės naudos jos nebegalėjo turėti, tik kažkaip užsilikusią tradiciją...

Vaikams drausdavo į saulę rodyti pirštu, pagąsdindami, kad jis nudžius. Užmigti saulei dar nenusileidus negerai – galvą ryte skaudės [24]. O po saulės laidos suaktyvėjanti negatyvioji mitinių būtybių veikla. Todėl tada būdavo draudžiama skalbti, lauko darbus užbaiginti [6,7]. Paaiškinimui sakoma - laumės laimę nusineš [25]. Moterys neberavi daržų, nes tada kurmiai labai verstų lysves [41,45,59]. Nevalia namie šlavinėtis, verpti, plunksnas plėšyti - prikibs kokie negerumai [3], šeimai nesiseks [19]. Juolab negalima šiukšles, pelenus iš namų išnešti [7,19]. Dar labai įdomus ir retas tikėjimas, kad po saulės laidos negalima minkyti duonos, - tešla neiškils [28]. O štai užkalbėti nuo gyvatės įkirtimo - „žadėti“ - galima tik saulei nusileidus [8]. Taigi, mitinė sąmonė saulei buvo priskyrusi dideles gamtos ir žmogaus darbų globos galias.

Netrukus po Joninių ateina metas šienapjūtei [5]. Šiam darbui taip pat mėnulio fazė esanti reikšminga: kad šienas kvapnesnis būtų, atolas gerai atželtų, šienauti patariama priešpilnyje [23]. Per „Septynis brolius miegančius“, liepos 10-ąją būtinai turi palyti, antraip derlius bus menkas [20]. Tačiau ta diena lietūs nesibaigs, tęsis dar septynias dienas, ar net septynios savaitės bus lietingos.

Su vasaros viduriu būdavo siejamos Oninės, liepos 24-oji arba po jos sekanti diena, šv. Jokūbas. Tomis dienomis laukai jau turėtų būti pasidabinę rugių gubomis [8,17]. Rugiapjūtei žmonės rinkdavosi pilnatį, kad aruodai būtų pilni [6,19], o kertami rugiai kieto grūdo ir tvirto šiaudo [3]. Pabaigtuvių vainiko grūdai, pašventinti per Žolinę (tarmiškai Žalyninę), bus suberti į sėklą. Vasara su savo darbais ir džiaugsmiais greit prabėga; jos pabaiga - kai gandrai išskrenda [14].

4. Mėnulio mitologizavimas. Ne kartą paminėjus darbų atodairas mėnuliui, reikia pažymėti, kad jo fazių poveikį žmogus pastebėjo jau laukinės gamtos reiškiniuose. Jaunam mėnuliui esant geriau dygsta grybai [1,3,6,9,13,22], ypač baravykai [14,23], o pilnatyje ir senagalyje jie labai kirmija [8,18,25,28]. Žvejai žino, kad žuvys neršia jaunam mėnuliui stojus [1,7]. Per jaunatį sumažėja karvių pienas [13]. Todėl manyta, kad gyvulius reiktų kergti pilnaties fazėje [6].

Iš gyvosios gamtos stebėjimų bei ūkininkavimo ilgametės patirties bus kilęs ir šio nakties dangaus šviesulio mitologizavimas. Neomenijos poveikis apskritai laikomas pozityviu. Pamačius vakaro žaroje ploną jauno mėnuliuko pjautuviuką, jis džiugiai sveikinamas: „Jaunas mėnuliuk, dangaus karaliuk, tau garbė ir karūna, man laimė ir sveikata“ [19], „Mėnuli dievaiti, dangaus karalaiti, tau pilną ratą, o man sveikata“ [1]. Arba dar taip: „Mėnuli, mėnulaiti, tu dangaus karalaiti, man jaunystė, tau dangaus karalystė“ [28]. Tada vienu atsikvėpimu tris kartus pusbalsiu pakartojus kokį prašymą – jis išsipildys [7]. Tačiau po to vis tik reiktų sukalbėti tris poterius [22]. O vyrai bent jau kepurę pasisveikindami su jaunu mėnuliu nusiimdavo [23]. Dar įdomus toks sveikinimas persižegnojus pasakant: „Jaunas mėnuli, po Marijos kojoms“ [3]. Tarsi primenant ikonografinį Švč. Mergelės Marijos vaizdavimą, kuriame galima įžvelgti senosios baltų religijos paneigimą. Manyta, kad pirmą kartą pamatyti jauną mėnulį geriau iš dešinės pusės - tą mėnesį viskas seksis gerai [27].

Sudėtingiau yra su pilnaties vertinimu; tame randami labai skirtingais laikmečiais susidarę vaizdiniai. Molėtų krašte žmonės sakydavo, kad mėnulio pilnatyje matosi žmogaus veidas [20],

žmogus su naščiais [5] ar „bobikė nešas pilnus viedrus vandens“ [16], „laumė su naščiais vandenį neša“ [7]. O moteris su naščiais mėnulyje atsidūrusi todėl, kad į jį pirštu parodė [8]. Šie antropomorfiniai vaizdiniai yra kilę iš baltiškiosios mitologijos sakmių, kuriose pasakojama, kad Mėnulis priglobė skriaudžiamą, persekiojamą našlaitę, pasiūtą vandens atnešti. Dabar sakmių siužetas suromantinamas: tai karalaičio akys pritraukusios į mėnulį mylimą mergaitę [28]. Krikščionybės suformuotas mėnulio įvaizdis – Kainas, nuduriantis brolių Abelį [1]. Įdomiai šis mitas susipina su archaika tokiame pasakojime: „Mėnulyje matosi užmuštas brolis, kuris pakavotas tarp žirnių virkščių rezginė“ [22]. Kaip žinia, virkščios mitologijoje siejamos su mitinių būtybių gebėjimu skraidyti.

Su archaika susijęs ir draudimas vaikams rodyti pirštu į mėnulį [1]. Sakant, juk ten – mirusiųjų vėlės; taip galima jas prisišaukti [6]. O gal ten pikto žmogaus veidas; kuris negali sugrįžti iš mėnulio [2,27]. Tad pirštas rodant gali nudžiūti [23], ar kokia kita nelaimė nutikti [27]. Miegančius vaikus saugodavo nuo pilnaties šviesos, manant, kad jos apšviesti gali pradėti vaikščioti naktimis, tapti lunatikais [15,22], „turėti išgąstį“ [8]. Ir netgi ant žaiginio užsilipa miegodami [10]. Manoma, kad lunatikas gali „ait par vandenį ir neskest“ [17]. Mėnesienos šviesa miegančioms mergaitėms atimanti grožį, veido skaistumą [13]. Net ir maistą reiktų nuo mėnesienos saugoti [1,7]. Gydyti pilnaties susargdintą vaiką reiktų šaltekšnio uogomis [8] ar mėtų nuoviru [25].

Gamtos reiškinių sąsajų su mėnulio fazėmis taisyklės similitinės magijos principu perkeliama ir į socialinį gyvenimą. Tikima, kad piršliais važiuoti geriau jaunam šviečiant, o tuoktis – per priešpilnį ar pilnatį; tuomet nieko gyvenime nestigs, pora gražiai sugyvens [7]. Perspėjama, kad per jaunatį gautas vyras bus vėjavaikis [8]. Žinia, žmogaus būdai ir likimui mėnulis taipogi turi įtakos: „Gimę per jauną, yra jautrūs [19], užsispyrę, o maži - verksniai [3], neatsparūs „piktoms“ akims [13], visko bijo [5]. Gimę per pilnatį – „rimti“ [13], sveiki ir stiprūs [8]. Ir žmogaus išvaizda nuo to priklausanti: jauname gimęs, visada jaunai atrodo, yra dailūs [27], o delčioje – greit pasensta [23,28]. Gyvenimo metai tradiciškai būdavo skaičiuojami žiemomis [7]. Laiko atskaitos taškas – ir karas; skaičiuodavo kiek metų žmogus turėjo iki šios nelaimės, ir jau kiek praėjo po jos [2].

Nors žemdirbystė seniausiai mėnulinių kalendorių pakeitė sauliniu, etnokultūrinis paveldas išsaugojo daug senojo kalendoriaus bruožų. Ne tik „mėnesio“ pavadinimą, nebesiejama su mėnuliu, bet ir skirtingą savaitės dienų traktavimą. Nevienodai reikšmingos jos esančios; pirmadienis – bloga diena darbams pradėti: „jei nori geros darbo sėkmės, nepradėk pirmadienį“ [15], „pirmadienį pradėsi – niekada nebaigsi“ [6,24], „net ubags pirmadienį nežebrovoja“ [17]. Savaitės diena taip pat savo įspaudą žmogaus likimui nešanti, - jo būdas priklausęs, kurią savaitės dieną yra gimęs. Štai sekmadienio vaikas – laimės kūdikis, turtingas [24], „mudras“ [28]. Pirmadienio – tinginys [5,24], mėgstantis ilgai miegoti ir šnekus [25], lengvabūdis [3]; antradienio – geras darbininkas [19], pinigingas [28]; ketvirtadienio – švaruolis; penktadienio – niurzglis [7,13], „skūpus“ [3,5,28], „biednas“ [1]; šeštadienį gimsta muzikantai, o sekmadienį – „frantai“ [7]. Bene geriausia diena gimti – antradienis [8].

6.Rudens darbai ir rūpesčiai. Kokio rudens ir kokios žiemos laukti? Jeigu paukščiai skuba išskristi, reikia paskubėti ir su rudens darbais. Laukinės žąsys, gervės anksti susiruošė į kelionę – bus ankstyvas ruduo [6,14]. Svarbu pastebėti ir kaip skrenda, - jei aukštai, ruduo dar užsibus, o jei žemai – greit bus žiema [8]. Šermukšniai anksti pradeda rausti prieš ankstyvą ir šaltą žiema [6]. Ažuolai užaugino daug gilių – būsima žiema šilta [6]. Kurmiai iš rudens daug kurmiarausių prirausė, - taip pat reikia tikėtis šiltos žiemos [8].

Pagrindinis ankstyvojo rudens darbas – žiemkenčių sėja. Jos laikas – apie Labanorinę, Švč.M.Marijos gimimo dieną, rugšėjo 8-ąją. [6]. Bet dėl derinimo su mėnulio faze esama skirtingų

nuomonių. Tarsi geriau sėti sulaukus pilnaties [8,22]. Tačiau, kad iki žiemos želmenys sustiprėtų, sėdavo ir jaunam mėnuliui esant [25]. Bet šaknys būna tvirtos, kai pasėta delčioje [7].

Rudenį mėnulio išvaizdą žmonės taip pat stebėdavo, ruošdami maisto atsargas žiemai. Skerdžiant kiaulę reiktų žiūrėti, kad būtų mėnulio pilnatis; tada mėsa verdant „pučiasi“, būna skani [3,6,13,19]. Tačiau senagalyje skerstos penimos kiaulės lašiniai gerai laikysis iki vasaros darbymečio [9], nekirmys [5,17,27]. Taip pat sakoma, kad penktadienį skerstos kiaulės lašinių kirminai negadina [6]. Kiaulės kasa – irgi būsimos žiemos rodiklis: „jei ilga ir siaura, tai žiema lengva, jei storėjanti palaipsniui – šaltis stiprės pamažu, jei iškart stora – bus staigi ir šalta žiema“ [3,14]. Ilga kasa pranašaujanti ir ilgai trukiančią žiemą [10,16,17,27].

Kopūstus ir agurkus šeiminkės raugdavo pilnaty, tai peržiem išlieka kieti ir gardūs [6,25,27]. Tačiau dar kietesni kopūstai, jei užraugti per delčią, senagalį [8,12,14]. Tik Vėlinių oktavoje šio darbo imtis šiukštu, nevalia [13]. Jauname raugti kopūstai būna visai minkšti [27]. Burokus užraugti, kad jie būtų kieti, neištižę, šeiminkės patikėdavo vyrams [9].

Nuo šv.Mataušo, rugsėjo 21-sios ir oras, ir vanduo atšąla [17]. O Mykolinių rytmečio vėjas pranašauja žiemą: šiaurys – šaltą, pietys – švelnią [10]. Visus rudens laukų darbus molėtiškiai stengdavosi atlikti iki šv.Teresės dienos, spalio 15-sios [6]. Tada eidavo kulti, keldamiesi labai anksti, „po pirmo gaidžio giedojimo“ [27].

Šv.Martynas, lapkričio 11-oji užmena, kokia bus žiemos pradžia: jei diena šalta, Kalėdos bus šlapios [8,10,13]. Ir atvirksčiai, atodrėkis tądien pranašauja šaltas Kalėdas [23,27]. Kitur būdavo sureikšminama šv.Barboros diena, gruodžio 4-oji: jei toji „su ledu“, tai Kalėdos bus „su vandeniu“ [5,24]. Pirmam sniegeliui iškritus, piemenys sustodavo ratu, susikibdavo rankomis ir kiek tik leisdavo gerklės, šaukdavo žiemą [6]. Dar vienas būdas žiemai prisišaukti - apie beržą tris kartus apvesti baltą ožkelę [8,9,10,22,24]. „Jei piemenys bajevi, tai ir ožį traukia aplink beržų, - bus sniego“ [15]. Net ir avinas šiam burtui tinka; tris kartus aplink beržą apvedus, po trijų dienų pasninga [3].

7. Būsimų metų ir žiemos orų spėjimai. Advento gamtos požymiai, manyta, yra pranašiški būsimiems metams: „jei lapkritį per sniegą braidysi, vasarą šieno neišdžiovinsi“ [6], „jei vilkai per adventą staugia, bus snieginga ir speiguota žiema“ [25]. Tikslesni spėjimai galimi nuo šv.Liucijos dienos (gruodžio 13-sios) iki Kalėdų: kiekviena iš šių dvylikos dienų paeiliui atitinkanti sekančių metų mėnesį [25]. Kalėdinę žašį papjovus, reikia krūtinkaulį apžiūrėti: jei jis tamsus, žiemos orai bus drėgni, su lijundromis, jei kaulas šviesus – žiema bus šalta, snieginga [25].

Žiemos orų permainingos ženklai gamtoje tokie: prieš šaltį varnos tupi medžių viršūnėse, dūmai iš kamino kyka stačiai stulpu viršun, pečiuje žarijos įsiplieskia [1,8,25], sniegenos prie lango sukinėjasi [25], raugintų kopūstų statinėje sunka prapuola [8], katinas lenda prie pečiaus [8], gaidys iš vakaro užgieda [6], mėnulis labai ryškus – „linksmas“ [6, 24]. Nesunku atspėti atodrėkį - „oro atpuolimą“: langinės girgžda, zylės iš pat ryto čirpsi, [6], paukštėlis beldžia į langą [17], akmenys apšerkšnija [5], varnos vaikšto ant sniego [25], net miško medžiai kažkaip kitaip ošia [20]. Prieš atodrėkį sniegas nustoja girgždėti po kojomis [25], dūmai iš kamino rūksta į apačią [5], vakaris vėjas pučia, varnos rėkauja [18] ir pėdinėja ant sniego [23], katė sieną drasko nagais [8], o lašiniai namų podėliuose - minkšti [6], aprasoję [3,11]. Jei šuo voliojasi sniege – kils pūga [25]. Kartais žiemą pasitaiko išgirsti griaustinį, - negeras tai ženklas: bus šalta likusi žiemos dalis ir blogas pavasaris [25]. Kai griaudžia žiemą, ateinantys metai bus viesulingi [6], o vasara šalta, lietinga [5,14]. Metai bus sunkūs [25], mat griaustinis pažadinąs kirmėles, viskas labai kirmys [13].

Pažiūrėję į gilų žiemos dangų, kaimo žmogus pasakydavo - kiekvienas žmogus turi savo žvaigždę. Jei po laiminga žvaigžde gimęs, laimingai ir gyvena [28]. „Kuo žmogus daugiau mokslų

išeina, tuo ryškesnė darosi jo žvaigždela“ [27]. „Krinta žvaigždė – kažkur miršta žmogus... [3,17,22,24,27]. Naujesnių laikų tikėjimas – noro išsipildymas, spėjus jį sugalvoti „žvaigždei“ krintant.

Dažnas Molėtų apylinkių gyventojas danguje skiria pagrindinius žvaigždynus, įvardija Paukščių Taką. Žinomiausi – Grigo [1,10,20] arba Grįžulio Ratai [28]. Gulbės žvaigždynas pavadinamas Kryžiumi [24], o Grįžulo Ratai – Samčiu [21,22]. Išskirtinai retas prisiminimas, kad senovėje Šiaurinė vadinta Aruodo stulpu [7]. Nakties laiką parodo Grįžulo Ratai: prieš rytą jie „apvirtę aukštyn“ [8,10,24]. Tokie pastebėjimai ateina iš tų laikų, kai laikas būdavo matuojamas tik pagal dangaus šviesulius; tad netenka stebėtis jų retumu. Žinomas taip pat ir žvaigždžių spiečius Sietas [1,6,9]. Tarp žvaigždžių paminimos planetos Vakarė ir Aušrinė [5,11,20,23,28]. Šiaurinę pavadina kelrode [5]; tardavo ją užsižiebus, Kristui gimus [27]. Žvaigždės padedančios miško žvėrimis takus rasti [7,11,24,28]. Vakarei patekėjus, žvėrys išeina į medžioklę [19]. Mėnulis žiemą „eina“ aukštai [8], o saulutė - „šlaitu, pagal svirnų“ [15].

Žiemą kaimo žmogui lieka nedaug rūpesčių. Vyrų darbas – medžius susikirsti statyboms. Tam darbui būtinai reikia sulaukti senagalio, - tada „tą medį mažiau grizai ėda“ [6,19,25], „trineliuos negrauzia“ [15]. Iš „miegančių“ medžių suręstas namas būna šiltesnis [3,17]. Moterys per adventą verpdavo, o, dienos ilgėjant, sėsdavo staklėsna. Šiuos darbus reiktų pradėti pilnatyje [7], o audeklą užmesti ant vitušų patariama senagalyje, - netrūkinės gijos, bus tvirtesnis [19,25].

Kai mažiau darbų, to laiko daugiau galima skirti sau. Pirtis kaime paprastai kuriama pilnatyje, arba mėnuliui pradėjus dilti [19]. Tai kūno po maudynių neniežti [5,10]; ypač prausiantis lietaus vandeniu [15]. Merginos plaukus pasikirpdavo, tik kai jaunas mėnulis [7,10,19,22]. Sakydavo, stipresni ir tankesni atauga [3,19,21].

Darbų ir švenčių rato derinimas su gamtos reiškiniais, valdomais periodinio dangaus šviesulių judėjimo, suponuodavo ciklinę laiko sampratą, labai būdingą ir kitiems žemdirbiškos kultūros etnosams.

Išvados

Kolektyvinė kaimo žmonių atmintis atspindi labai gilią žemdirbiškojo etnosos patirtį, kurioje galima išvystyti tiek archajiškojo mėnulio kalendoriaus relikthus, tiek agrarinės magijos elementus iš vėliau susiformavusių sezoninių darbų ciklą. Mėnulio fazių įtakos agrokultūrai žinios priskirtinos praktinės etnožinijos sričiai; tikėjimai mėnulio poveikiu žmogaus gyvenimo įvykiams – tai similinės magijos elementai, o kartu ir išsiskiriantis tradicinėje kultūroje paralelizmo tarp gamtos reiškinių ir žmogaus gyvenimo įvykių išraiška. Mėnulio sureikšminimas tradicinėje kultūroje bus turėjęs ir mitologinį atspalvį. Iš neomenijos sveikinimo formulių ryškėja jo antropomorfizmas; tai laikytina archajiškuoju tikėjimų lygmeniu. Krikščionybės įtaka galėjo lemti prieštaringą mėnulio šviesos poveikio žmonių sveikatai vertinimą; pasveikinus jauną, tikimasi lūkesčių išsipildymo, pilnaties šviesa laikoma kenksminga, ypač kūdikiams. Molėtų apylinkių žmonių atmintyje tebėra gana ryški tradicinė ciklinė laiko samprata, labai būdinga žemdirbiškos kultūros etnosams.

Medžiagą šiam straipsniui pagal astronominių liaudies žinių klausimyną rinko Lietuvos edukologijos universiteto studentai Simona Bastytė, Jūratė Butrimavičienė, Monika Čėsnaite, Rūta Daukšienė, Jurgita Dilienė, Regina Dvaržekytė, Rolandas Grabauskas, Indra Jasinkevičienė, Milda Jastremskienė, Daiva Jesilionienė, Vida Jučienė, Irena Kapustienė, Natalija Klimašauskienė, Neringa Mackelienė, Giedrius Mackevičius, Elena Palubinskienė, Jūratė Petrauskaitė, Irena Plėštienė, Marija Pšenko, Kristina Repeikaitė, Virginija Savickienė, Rasa Steponėnaitė, Jolanta Šimaitytė, Agnė Šišková, Jūratė Vereško, Nastė Zarembienė, Agnė Zavackaitė. Užpildytos anketos saugomos Lietuvos etnokosmologijos muziejaus archyve.

Literatūra

1. Balys J. Lietuvių žemdirbystės papročiai ir tikėjimai. Silver Spring, 1986.
2. Klimka L. Liaudies papročiai ir tikėjimai: semantinis diskursas. Lokaliosios bendrijos tarpdalykinis požiūriu. Vilnius: VPU leidykla, 2004, p.54-58.
3. Klimka L. Rinkime senąsias astronomines žinias. Mūsų kraštas, 1995, nr.7, p.141-146.
4. Klimka L. Tradicinių kalendorinių švenčių semantika. - Vilnius: VPU leidykla, 2009.- 196 p.

Pateikėjai:

1. Braškienė Joana, g. 1930 m. Čivilių k.
2. Čepulienė (Spevekovaitė) Elena, g.1924 m. Raitorodos k.
3. Gruzdienė (Ašembergaitė) Marija, g. 1928 m. Šaukšteliškio k.
4. Kairienė Veronika, g. 1910 m. Radžiūnų k.
5. Kerulienė (Viškelytė) Ona, g. 1928 m. Medynų k.
6. Kraujalienė (Vyšniauskaitė) Elžbieta, g. 1914 m. Mindūnų k.
7. Lapūnienė (Budrytė) Genovaitė, g.1930 m.Kazliškių k.
8. Liutkevičienė (Židonytė) Janina, g. 1922 m. Toliejų k.
9. Liutkevičienė (Liutkevičiūtė) Marijona, g. 1911 m. Pakubėtiškių k.
10. Matijošienė (Rinkevičiūtė) Veronika, g. 1928 m. Bučeliškių k.
11. Mozūras Petras, g. 1918 m. Ažubalių k.
12. Mozūrienė (Katinaitė) Marijona, g. 1921 m. Laičių k.
13. Pakietūrienė (Baranauskaitė) Irena, g. 1942 m. Stirnių k.
14. Palubinskas Povilas, g. 1931 m. Klabinių k.
15. Paukštienė (Driukaitė) Vanda, g.1920 m. Mieliūnų k.
16. Pelakauskienė (Andrikėnaitė) Zosia, g. 1932 m. Patkamarių k.
17. Petkevičienė (Kosčiuškevičiūtė) Aldona, g. 1939 m. Rudasėlės k.
18. Petrauskienė Janina, g. 1928 m. Antatiškių k.
19. Plieskienė Eleonora, g.1909 m. Zamokų k.
20. Ramanauskienė (Lasytė) Joana, g. 1936 m. Šunakojų k.
21. Repečka Juozas, g. 1919 m. Drusenų k.
22. Rubikienė (Bužinskaitė) Pranė, g. 1936 m. Kreiviškių k.
23. Slavinskienė (Čaikauskaitė) Leokadija, g.1919 m. Kuolakasių k.
24. Starovoitova Ona, g. 1938 m. Zamokėlių k.
25. Steponėnas Antanas, g. 1926 m. Svobiškio k.
26. Šarikova Marija, g. 1928 m. Molėtuose
27. Tareilienė (Žalaitė) Jadvyga, g. 1924 m. Kairionių k.
28. Vyšniauskienė (Šlepikaitė) Valerija, g. 1930 m. Ažušilių k.

Libertas Klimka

Kalendoriniai papročiai ir žemdirbystės tradicijos Molėtų apylinkėse

Santrauka

Tautos tradicijos ir papročiai – gyvensenos tam tikrame sociume taisyklės – yra bene svarbiausi dvasinės kultūros sandai, formuojantys lokalinę tapatybę. Iš esmės tai yra žemdirbiškos patirties ir socialinio sambūvio taisyklių perdavimo iš kartos į kartą būdas. Kiekviename Lietuvos regione žemdirbystės papročiai yra kiek skirtingi: nelygu kokia dirva, žemės ūkio naudmenų rūšys, žemės įdirbimo padargai ir būdai. Čia įtakos galėjo turėti net ir labai tolimas, netgi gentinės bendruomenės sanklodos papročių paveldas. Todėl yra prasminga atskirai tyrinėti kiekvieno krašto etnožinią, išryškinant specifinius jos bruožus.

Šiame straipsnyje apibendrinamas Molėtų krašto gyventojų kalendorinių papročių žinojimas; taigi tai yra kolektyvinės atminties XX – XXI amžių sandūroje tyrimas. Siekiama išryškinti papročių sąsajas su fenologiniais reiškiniais, daugiau dėmesio skiriant šių etnokultūros semantikai. Šio darbo objektas – vyresniojo amžiaus kaimo žmonių žinios apie tradicinius kalendorinius papročius ir tikėjimus. Jos surinktos lauko tyrimais 1995-2012 m., anketuojant pagal specialų klausimyną.

Tradicinių kalendorinių švenčių papročiai ir tikėjimai – ši kolektyvinė atmintis - atspindi labai gilią žemdirbiškojo etnosos patirtį. Joje apibendrinti šimtmečiais kaupti gamtos stebėjimai, išreikštos subtilios fenologinių reiškinų sąsajos. Lietuvių kalendoriniuose papročiuose galima įžvelgti tiek archajiškojo mėnulio kalendoriaus reliktus, tiek agrarinės magijos elementus iš vėliau susiformavusių sezoninių darbų ciklų. Tai bene svarbiausia etnožinijos dalis, sudariusi gyvensenos pagrindą, įtakoję ir tautinės kultūros dvasinius reiškinus. Tradicinio kalendoriaus bruožų, kitados buvusių žemdirbystės ir gyvulininkystės taisyklėmis, gana gero išlikimo priežastis – objektyvus jų pobūdis, išreiškiantis dangaus šviesulių periodinio judėjimo įtaką augmenijos ir gyvūnijos bioprocesams. Ypatingas dėmesys čia mėnuliui, kurio atmainas jaučia kiekvienas augalėlis – nuo jų priklauso žemės syvų tekėjimas augalo skaidulomis. Šitai buvo pastebėta tūkstantmetėje žemdirbystės patirtyje, įtvirtinta tam tikromis taisyklėmis, ilgainiui tapusiomis papročiais. Taigi visa tai - ne tik pagarbos duoklė protėvių paveldui, bet ir praktiškai vertingos ūkininkavimo žinios. Atodairas į mėnulio fazę tebepraktikuojamos kai kuriuose pavasario bei rudens darbuose ir šiandien.